

advancement, mechanisms of transformation of information of the text, substitution, elimination, positioning, complication.

Стаття надійшла до редакції 29. 09. 2012 р.

Прийнято до друку 26. 10. 2012 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Стеценко Л. А.

Р. А. Трифонов (Харків)

УДК 811.161.2'42:82-92

**„ТУТ НІКУДИ НЕ ДІНІШСЯ”:
ОСОБЛИВОСТІ ВВЕДЕННЯ Й МАРКУВАННЯ
БАНАЛЬНОГО В САМОПРЕЗЕНТАЦІЙНОМУ
ПИСЬМЕННОМУ ДИСКУРСІ**

Формування уявлень про письменника як мовну особистість у наш медіатизований час відбувається не лише через художні тексти, а й через медіадискурс у різних його видах. Відповідний мовний матеріал досліджено фрагментарно і ще в дуже небагатьох працях науковців [Карпенко 2011; Якименко 2011]. На тлі численних інтерв'ю, блогів та інших форм письменницької присутності й активності в медіа виділяється в українській літературі та журналістиці концептуальний проект Ірини Славінської, яка взяла 33 інтерв'ю у форматі „абетки” з чільними представниками сучасної української літератури. Кожен письменник називав свою асоціацію на кожну літеру алфавіту, пояснював або коментував вибір, у багатьох випадках журналістка продовжувала діалог на задану тему. Спочатку тексти інтерв'ю публікувалися на сайті „Українська правда”, а згодом вийшли окремою книжкою (Славінська І. 33 герої укрліт / Ірина Славінська. – Х. : Фоліо, 2011. – 412 с. Далі всі цитати з інтерв'ю взято з цієї книжки, у дужках зазначено номери сторінок у ній).

Відсутність теми й інформаційного приводу, а також сам формат (довільний вибір предметів для рефлексії) визначили: у цих інтерв'ю домінує самопрезентаційна функція, функція розкриття мовної особистості у взаємодії зі світом. Тож книжка дає багато різноманітного й актуального мовного матеріалу, адже самопрезентаційний вимір мовлення, зокрема в інтерв'ю, є важливою проблемою сучасної лінгвістики [Гапачило 2010; Кузьмич 2011; Картелёва 2012]. Обраний для дослідження в пропонованій статті аспект не є вивченим у мовознавстві, але, на моє переконання, надзвичайно суттєвий у лінгвістичному портретуванні мовної особистості. Звернемо увагу на ті випадки, у яких особистість маркує номінативну одиницю як банальну (або сприймає як банальність свій вибір вербального знака чи свій вислів). Відразу ж треба наголосити: експлікація банальності не скасовує вибору, вона лише його супроводжує. Варто, зокрема, простежити, які

мовні одиниці маркуються так, які їхні властивості впливають на це, якими є прагматичні чинники, що ними керується мовна особистість у подібних випадках. Тож визначити мовні й когнітивні особливості мовленнєвих фрагментів, що містять автозауваження про банальність, в інтерв'ю сучасних українських письменників – мета цієї статті.

Неодноразовий супровід метамовними коментарями має найпоширеніша асоціація на літеру У. Онім *Україна* маркується по-різному; зокрема, стисло й досить подібно він прокоментований у двох інтерв'ю: „Звичайно ж, а куди ж без неї” (Юрій Андрухович) (с. 28); „Тут нікуди не дінешся. Це – Україна, славнозвісна країна У” (Юрій Позаяк) (с. 338). Привертає увагу спільний для двох висловів метакомунікативний зміст, що його аналітично можна розгорнути в такий ланцюжок: потреба ввести в дискурс ім'я концепту – відчуття певної комунікативної „незручності”, неоднозначності такого введення – маркування. Тут особливої відчутності набуває „драматичний конфлікт між особистісними смислами і значеннями, які нав'язує мовцеві національна мова” (К. Седов); цитуючи цю думку й розвиваючи її, М. Алефіренко слушно зазначає: „Крім мовної свідомості (системи мовних значень), до цього протиборства залучаються стереотипні схеми побудови стандартних дискурсів, "сила асоціативних зв'язків між словами", а також між прецедентними комунікативно-прагматичними ситуаціями та клішованими мовленнєвими моделями” [Алефіренко 2005: 7].

Цікаво, що в процитованих вище мовленнєвих фрагментах обох письменників у ширшому контексті, крім маркування, спільним є й засіб подолання банальності називання оніма – продовження вербалізації цього самого концепту в дискурсі за допомогою яскраво оригінальних засобів, що зрівноважує (чи навіть переважає) банальний перший хід. Простежимо це.

Юрій Андрухович у рефлексії про Україну врешті підводить до номінативи *Глухоманія* („*Колись була така програма на плюсах. Я вже й не пам'ятаю, про що там, власне, йшлося. Про якісь віддалені українські містечка, села, щось таке. Але ця назва врізалася в мозок*” (с. 21), вже озвученої в його інтерв'ю вище (на літеру Г) саме як вторинна назва України: „*В Україні навіть столиця провінційна, а що вже тоді казати про українську провінцію? Ми досі лишаємося на околиці світу чи принаймні Європи. Європа такий дивний недо-континент, у ній околиці та центр збігаються десь на нашій території, у самій що не є Глухоманії*” (там само). Отже, Андрухович здійснює операцію з ключовим репрезентантом концепту – його ім'ям, замінюючи останнє на неuzuальну одиницю, наповнюючи її водночас ономастичним і апелятивним змістом: „...*Йшлося не про Україну, а про все ту ж Глухоманію. Тобто манію до глухоти: не чув і чути не хочу*” (с. 28). Ще один антибанальний хід Андруховича – це негативно забарвлений вислів

щодо поширеної етимологізації *Україна* – „*Окраїна*”, також наявний у тому самому фрагменті інтерв’ю на літеру *У*.

Етимологія імені, як відомо, є для лінгвістів однією з базових ознак концепту в його описі та осмисленні. Має значення вона й у метамовній рефлексії, і Юрій Позаяк долає банальність апеляції до лексеми *Україна* через надання їй нестандартної внутрішньої форми: „*Мій друг, іспаніст Корнійчук, потрактував іспанське слово Ucrainiano (українець) як U-scainiano, тобто людина з черепом (cráneo) у формі літери У. Як не страшно, але в чомусь він, здається, має рацію*” (с. 338). Зрозуміло, що такі операції з мовними знаками, як в обох цитованих письменників, – це яскраві вияви авторської індивідуальності, лінгвокреативності, які долають мовно-когнітивний стандарт.

Ще стисліший антифразисний автокоментар Олександра Ірванця після називання слова *Україна* є чистим прикладом самоіронії: „*Дуже оригінально*” (с. 139). А ось найрозлогіший фрагмент метамовної рефлексії щодо назви *Україна* належить Іванові Андрусяку: „*Банально, але іноді треба говорити банальності. Колись, у часи "Нової дегенерації", в нас було негласне табу на вживання слова "Україна", бо воно було надто затерте, надто заолесене*” (с. 16); на логічне питання журналістки „*То чому його називаєте?*” письменник відповідає: „*Бо не мислю собі життя деінде. Міфологія, поетика, мова – це моє, без цього я – не я*” (там само). З наведеними вище висловами Ю. Андруховича і Ю. Позаяка фрагмент інтерв’ю І. Андрусяка споріднений тим, що в ньому також спостерігається семантика певної „неминучості”, „вимушеності” апеляції до концепту: „*треба*” подібно до „*куди ж без неї*”, „*нікуди не дінешся*”. А найвищий з-поміж цитованого ступінь експліцитності має розкрити індивідуальну картину світу в усій її складності й неоднозначності, ретроспективно („*було табу*”), приписово („*треба говорити*”) і декларативно („*я – не я*”), з прецедентними феноменами (*заолесене* – від імені письменника Олександра Олеся) та автостереотипами („*не мислю собі життя деінде*”). Таким чином, тут подолання банальності здійснюється не через оригінальні мовні операції, а через когнітивний хід – переведення на рівень особистого відчуття, індивідуальної картини світу (рефлексія завершується так: „*Колись місяць жив у Лондоні – пам’ятаю, що четвертий тиждень був просто нестерпним, бо все набридло*”).

І. Синиця, говорячи про репрезентацію різних складників мовної особистості, розмежовує загальнокультурний (суб’єктивно-колективний) і суб’єктивно-авторський рівні культурологічного простору тексту. Загальнокультурний рівень являє собою текстову реалізацію лінгвокультурної особистості як базового національно-культурного прототипу носія певної мови і виявляється в тексті експлікаторами етнічної свідомості, репрезентованими на рівні культурем, етнопсихологем, концептів. Суб’єктивно-авторський рівень відображує індивідуальне сприйняття та інтерпретацію загальнокультурних мовних

фактів [Синица 2006: 314 – 315]. Ті випадки, які аналізую в цій статті, є цікавими зразками одночасної, взаємопереплетеної актуалізації обох цих рівнів: називання слова *Україна* є виявом першого рівня, метамовні коментарі – другого. Мовці шукають певного балансу, гармонійної репрезентації своєї мовної особистості, тож конструюють мовлення саме так.

Завершуючи розгляд метакоментарів про Україну, слід звернути увагу, що від усіх цитованих вище прикладів відрізняється вербальний фрагмент Тетяни Малярчук: *„З тим алфавітом – дуже дивно. Коли ми з чоловіком кудись ідемо, то граємо в різні мовні ігри. Останній рік граємо в слова – називаємо назви рослин, тварин, географічні назви на певні літери алфавіту. Рослин і тварин уже пройшли всіх. Тепер перекинулись на географічні назви. Сьогодні була буква "У". Ми вже перелічили всі назви, які були, все, що лиш могли. І раптом Олег каже: "Україна". А сіла сей басні така: погано ми пам'ятаємо про свою рідну Україну...”* (с. 242 – 243). Тут немає прямої вказівки на банальність, однак очевидно, що розповідь письменниці слід розглядати в ряду вже проаналізованих метамовних фрагментів. Для мовців, що констатують „неминучість” апеляції до вербального знака *Україна* і/або вдаються до самоіронії, названі ходи спричинені, вочевидь, ще й переконаністю: такою буде перша (або одна з перших) асоціацій на літеру *У* в більшості людей, і це не є добре для письменника як оригінальної мовної особистості й для інтерв'ю як мовленнєвого жанру, який має цю оригінальність розкрити. Натомість Т. Малярчук вербалізує ситуацію, що складається внаслідок узвичаєності словесного знака: звичне стає непомітним, сприймається як самозрозуміле і відходить у „затінену зону” мовної свідомості. Прагматичний намір, закладений з огляду на це в її вислів, – реактуалізація знака і спрямування уваги до відповідних структур знань. Це вказує на суперечливість процесів, що можуть стосуватися слова *Україна* в мовній свідомості різних індивідуальностей.

Т. Малярчук у своєму вислові ніби повертає знак і репрезентований ним концепт на одне з чільних місць у картині світу – і власній індивідуальній, і загальномовній. Когнітивно-ціннісною значущістю концепту імпліцитно виправдовують банальну, за їхніми відчуттями, апеляцію до нього і Ю. Андрухович, і Ю. Позаяк, й І. Андрусак. І тут хотілося б привернути увагу до ще однієї проблеми, пов'язаної з метамовними коментарями про банальність. Крім УКРАЇНИ, можна назвати й низку інших ключових у світоглядному, ціннісному вимірі концептів – тих, що беззаперечно можуть іменуватися після відомої праці Ю. Степанова лінгвокультурними константами. Однак попри те, що зазначена „константність” їх споріднює, з метамовними апеляціями ситуація зовсім різна, що вказує на відмінність концептуалізації в мовній свідомості. Так, неодноразова асоціація на літеру *М* – *мама*. Як видається мені з точки зору і дослідника, і природного мовця, важко уявити в такому випадку коментар про банальність. Матеріал це підтверджує: з

п'яти називань слова жодне не супроводжується зауваженням щодо банальності, понад те, відзначу вислів Ю. Позаяка, метамовний зміст якого має принципово інакшу природу: „*М. Навіки зарезервоване за словом „мама“*. Усі інші асоціації – обман, самообман або збочення. Хохми ради наведу приклад такого м-збочення із підручника літератури часів мого радянського дитинства (цитую по пам'яті): / *Є різні на світі прекрасні слова, / Але найпрекрасніше слово – Москва*” (с. 336 – 337). Якщо в коментарях про банальність автооцінка слововжитку зазвичай амбівалентна (негативний складник виявляється в застережно-виправдальній спрямованості, позитивний – у самому факті слововживання або ствердженні його потрібності), то в цьому випадку жодне застереження неможливе, а вживання асоціації подається з однозначно позитивною оцінкою (нормативного різновиду). Замість теж Позаякового вислову стосовно України „*нікуди не дінешся*” тут фігурує чітке ствердження норми. І на цих двох прикладах із дискурсу одного автора можна побачити необхідність розрізняти дві категорії в мовній свідомості – банальне і загальне: якщо *Україна* для мовця містить ознаки обох, то асоціацію *мама* можна назвати загальною, але не банальною. Цілком очевидно, що внутрішнє сприйняття мовного знака в той чи той спосіб впливає на його введення в індивідуальне мовлення і на маркування, і це являє собою цікаву й перспективну лінгвістичну проблему. Логічно припустити, що сприйняття, наприклад, слова *Україна* в дискурсах різного типу у свідомості мовців може бути відмінним за цією ознакою, і звідси впливає ціла низка настанов і застережень, пов'язаних із його комунікативною придатністю в певних конситуаціях.

На розмежування загального і банального, на саму форму та оцінний зміст метамовних зауважень впливають дискурсивні практики. Для слів *Україна* і *мама* характерне різне функціонування саме в дискурсі: якщо перше апелює до різних форм колективного досвіду, до позиціонування у великій спільноті і настанов перебування в ній, то друге – до індивідуального виміру життя і стосунків. Тому й коментар про банальність типовий для першого (саме поняття „банальність” відсилає до масового слововжитку) і, здається, виключений для другого.

Метамовні коментарі щодо лексем *мама* та *Україна* в Ю. Позаяка важливі ще й тому, що показові, бо не завжди, коли слова з коренем *банал-* відсутні в тексті, вдається однозначно прочитати імпліцитний зміст мовленого. Так, наприклад, не можна зрозуміти до кінця, банальне чи загальне експліковано в метамовних коментарях Тетяни Малярчук до слів *любов* і *Європа*. В обох випадках метамовний коментар має практично однакову форму, де оцінка слововживання непрозора: „*Любов. Це, напевно, всі казали...*” (с. 240); „*Європа – напевно, всі про це говорили...*” (с. 238). Цікаво й тут простежити ходи мовця, спрямовані на корекцію ефекту від вибору лексеми: „*Але добре, що Л асоціюється з любов'ю. В цьому світі так мало любові. Замало любові. А може, й не*

любові, а простого людського співчуття” (1) (с. 240); „Я була багато де, маю друзів у Європі – і бачу різницю між собою і ними. Вони вільніші, вони менше паряться” (2) (с. 238). Маємо два засоби з арсеналу тих, які вже зустрічалися в цьому аналізі: у вислові (1) – обґрунтування когнітивної значущості концепту через лексику прямої оцінки *добре, замало*, мовні знаки максимально широкої семантики й референції (*в цьому світі*); у вислові (2) – переведення на рівень особистого через займенники *я, вони*, іменник *друзі* (усі ці знаки мають референцію, навпаки, конкретну), а також через розмовну лексику (*паряться*) й загальну розмовну інтонацію. Отже, можна говорити про подібні комунікативні ходи як більш-менш типові для наміру подолання банальності. Ще один приклад подолання банальності за допомогою вербалізації особистого наповнення концепту – фрагмент інтерв’ю Люко Дашвар на літеру *Е*: „Енергія. Це так банально! Але для мене це майже фізичне відчуття. Не знаю, як це відбувається, але відчуваю енергетику людей – не кожного, але багатьох. Відчуваю позитивний чи негативний вплив” (с. 49). Серед мовних маркерів головну роль тут відіграють форми дієслів у першій особі і займенник *я (для мене)* під логічним наголосом.

В інтерв’ю Люко Дашвар є ще один фрагмент із коментарем про банальність, і це демонструє різноманітність мовних та мовленнєвих одиниць, які можуть викликати в людини відчуття потреби в такому коментарі. Назвавши на літеру *К* слово *корені*, письменниця пояснює: „Для мене дуже важливе моє коріння – це мої батьки, моя земля. Дуже банально та дуже просто” (с. 50). Очевидно, що тут банальним є не саме слово *корені*, та й загалом не якийсь конкретний мовний знак, а зміст речення, після якого йде автокоментар. Слово *корені*, між іншим, не є іменем концепту, а метафоричним, хай і часто вживаним, репрезентантом, тож сама по собі вербальна асоціація має менше шансів бути кваліфікованою як банальна (зрештою, на відміну від слів *любов* чи *Україна*, вона й справді зустрічається на 33 інтерв’ю єдиний раз), а от речення несе зміст загальновідомої істини (категорія загального), при цьому неодноразово повторюваної в різних дискурсах, зокрема в дидактичному, у декларативних висловах (ознаки банального). Варто зауважити, що й тут займенникова частина розглядуваного вислову чітко вказує на апеляцію до особистої картини світу, а саме до її ціннісного змісту.

Розмова про цінності, особливо ті, що сприймаються як спільні для людей, містить небезпеку комунікативної невдачі саме через нечітку межу, яка розділяє загальне і банальне, а отже, доречне і недоречне в конкретному мовленнєвому фрагменті. Тому застереження може прямо стосуватися самої появи вислову в дискурсі, відбивати комунікативні вагання: „Це насправді так просто. Про це навіть соромно зайвий раз казати. *All you need is love. And in the end the love you take is equal to the love you make.* Любов – це єдина річ, яка може врятувати одну конкретну людину в системі не дуже дружнього світу” (Юрій Макаров)

(с. 215). У цьому вислові немає прямого „*треба*” або „*нікуди не дінешся*”, як траплялося подекуди вище в інших мовців, але саме поєднання метафрагмента й дальшого мовлення робить прочитуваним імпліцитний смисл „*потрібно говорити*”. Тут відсутні ознаки апеляції до індивідуального наповнення концепту ЛЮБОВ (немає ані першої особи, ані слів із конкретним відсиланням до предметних реалій світу мовця), натомість акцентується його важливість, когнітивна й культурна, засобами чого є максимально широка, узагальнена референція слова *людина* і введення прецедентних висловів. Зрештою, повторюване слово *єдина, єдине* та прецедентна номінатема *all you need* репрезентують концепт як винятковий і мають зняти подані на початку мовленнєвого фрагмента застереження.

Отже, метамовна рефлексія письменників, у якій ідеться про банальність, зумовлена намаганням не втратити комунікативного порозуміння з реципієнтом. Це експліцитна ознака того, що мовець усвідомлює своє входження в комунікативну „зону ризику” в процесі номінативного вибору [Черняк 2005: 97 – 98] і за цих обставин прагне забезпечити бажану самопрезентацію, зокрема, за І. Синицею, у балансі суб’єктивно-колективного і суб’єктивно-авторського. Типові для письменницьких інтерв’ю ходи задля подолання банальності, заради зрівноваження небажаного сприйняття сказаного: 1) уведення неузв’язаних мовних одиниць або нестандартні операції зі словами, зокрема з їхньою внутрішньою формою та семантикою; 2) ствердження особливої значущості репрезентованого концепту; 3) наголошення на важливості концепту в індивідуальній, а не загальномовній картині світу. Такими є висновки в першому наближенні до проблеми, надалі ж діапазон мовних засобів, пов’язаних з уведенням та маркуванням банального в індивідуальному мовленні, а також проблема розрізнення банального і загального ще потребують студій на різному матеріалі.

Література

- Алефиренко 2005** – Алефиренко Н. Ф. Дискурс как смыслопорождающая категория (дискурс и вторичное знакообразование) / Н. Ф. Алефиренко // Язык. Текст. Дискурс : межвуз. науч. альм. – Вып. 3. – Ставрополь, 2005. – С. 5 – 13; **Гапачило 2010** – Гапачило Н. Самопрезентація як характерна риса жанру телевізійного інтерв’ю [Електронний ресурс] / Надія Гапачило // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. : Іноз. мови. – 2010. – Вип. 17. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlnu_in_mov/2010_17/articles/12hapachylo.pdf.; **Карпенко 2011** – Карпенко Н. А. Концепт *жінка* у дискурсі П. Загребельного (на матеріалі журналістських інтерв’ю із письменником) / Н. А. Карпенко // Уч. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В. И. Вернадского. – Сер. : Филология. Социальные коммуникации. – 2011. – Т. 24. – № 4, ч. 1. – С. 235 – 239; **Картелёва 2012** – Картелёва Л. И. Когнитивно-функциональные аспекты использования метафоры и метонимии в процессе вербальной

самопрезентации : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.19 „Теория языка” / Л. И. Картелёва. – Курск, 2012. – 22 с.; **Кузьмич 2011** – Кузьмич Н. Я. Фреймова організація самопрезентації учасників телевізійного інтерв'ю / Н. Я. Кузьмич // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Філол. науки. Мовознавство. – 2011. – № 3, ч. 1. – С. 99 – 102; **Синица 2006** – Синица И. А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века / И. А. Синица. – К. : Изд. дом Д. Бураго, 2006. – 352 с.; **Черняк 2005** – Черняк В. Д. „Зоны риска” в лексиконе языковой личности: к основаниям коммуникативных неудач / В. Д. Черняк // Вестн. Томск. гос. пед. ун-та. – Сер. : Гуманит. науки (филология). – 2005. – Вып. 3. – С. 96 – 100; **Якименко 2011** – Якименко О. О. Семантико-прагматичні особливості слова *письменник* як репрезентанта концепту / О. О. Якименко // Філологічні студії : Наук. вісн. Криворіз. держ. пед. ун-ту. – 2011. – Вип. 6, ч. 2. – С. 228 – 235.

Трифонов Р. А. „Тут нікуди не дінешся”: особливості введення й маркування банального в самопрезентаційному письменницькому дискурсі

Розглянуто взяті з інтерв'ю сучасних українських письменників фрагменти, у яких містяться метамовні коментарі про банальність обраного мовного засобу. Досліджено специфіку цих мовних засобів, а також вивчено контекстуальні прийоми, що використовуються в таких випадках. Зроблено теоретичні зауваження щодо розмежування категорій банального і загального, окреслено когнітивні підстави кваліфікації мовного знака як банальності. Показано, як застосування досліджуваних коментарів дає мовцеві змогу забезпечити бажану для нього самопрезентацію в дискурсі.

Ключові слова: метамова, мова інтерв'ю, мовна особистість, вербальна самопрезентація.

Трифонов Р. А. „Здесь никуда не денешься”: особенности введения и маркировки банального в самопрезентационном писательском дискурсе

Рассматриваются взятые из интервью современных украинских писателей фрагменты, в которых содержатся метаязыковые комментарии о банальности выбранного языкового средства. Исследуется специфика этих языковых средств, а также изучаются контекстуальные приемы, используемые в таких случаях. Сделаны теоретические замечания о размежевании категорий банального и общего, намечены когнитивные основания квалификации языковой единицы как банальности. Показано, как применение исследуемых комментариев дает говорящему возможность обеспечить желаемую для него самопрезентацию в дискурсе.

Ключевые слова: метаязык, язык интервью, языковая личность, вербальная самопрезентация.

Tryfonov R. A. „There’s no getting away from it”: the special features of introduction and marking of banality in writers self-presentation discourse

The fragments under consideration, taken from the interviews of contemporary Ukrainian writers, contain metalingual comments about the banality of the chosen lingual means. The specifics of such lingual means is investigated as well as the contextual tools which are used in these cases. The theoretic notes as to differentiation of banal and common are made, the cognitive base for qualification of a language sign as a banal one is outlined. It is shown how the use of the comments under consideration gives the speaker opportunity to ensure a favourable self-presentation.

Key words: metalanguage, language of the interview, lingual personality, verbal self-presentation.

Стаття надійшла до редакції 03. 10. 2012 р.

Прийнято до друку 26. 10. 2012 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Должикова Т. І.